

Opponensi vélemény

Kalmár Melinda *Korporatív, szovjet, hibrid. Egy formáció metamorfózisa* című akadémiai doktori értekezéséről

Kalmár Melinda 2014-ben megjelent *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990* című könyve a történész talán legismertebb műve, melyben a „szovjetrendszeréről” és annak magyarországi „variánsáról” adott nagyívű, elméleti igényű, fontos megállapításokban bővelkedő áttekintést. Újabb, *Korporatív, szovjet, hibrid. Egy formáció metamorfózisa* című, MTA doktori értekezésént benyújtott, 2021-es munkája sok szempontból a korábbi monográfia összefoglalásaként, helyenként függelékeként vagy utószavaként olvasható. E kötet már a kelet-közép-európai rendszerváltásokat is elemzi, valamint az azok mögött meghúzódó tágabb történelmi folyamatokat. A szerző a korábbi szintézis főbb gondolatait, megállapításait összegzi, azzal a hangsúlyozott céllal, hogy a rövidebb terjedelmű könyv a felsőoktatásban is hasznosítható legyen. Ahogy Kalmár Melinda a *Bevezető*ben jelzi, a mű ugyanakkor nem egyszerűen újrafogalmazása vagy folytatása az előző kötetnek, hanem „több ponton továbbgondolt narratíva” (9. o.). E narratíva formálódását az utóbbi években meghatározta az, hogy szerzője aktív résztvevője egy globalizációtörténeti kutatásnak, az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport műhelymunkájának. Korábbi, a kérdéskörrel szóló monográfiájához hasonlóan, Kalmár Melinda a könyvben használt fogalmakat ezúttal sem mindig határozza, magyarázza meg, mielőtt bevezeti, alkalmazza őket (jóllehet ezt a kötetet egyetemisták számára is írta). A *Bevezető* első oldalán így már rögvest azzal a megállapítással találkozunk, hogy „a szovjet típusú modell felfogható egy globalizációpercepció alternatívaként” (9. o.). A szerző persze joggal tételezheti azt, hogy az olvasó képes dekódolni megfogalmazásait, fogalomhasználatát. Ám például az ugyancsak már a *Bevezető*ben említett „hibrid (rendszer)” fogalma esetében – külön magyarázat nélkül – nem egyértelmű az, hogy a kategóriát mely országokra vonatkoztatja, vagy hogy Oroszországot miért említi ugyanitt idézőjelek között „szuverén demokráciaként”. A szerző munkásságának ismerete nélkül azt sem könnyű az olvasónak megértenie, hogy Kalmár Melinda mit ért „formációk” alatt. E fogalmak vagy a korábbi életmű kontextusában (galaxisában), vagy a mű sodrában nyerik el jelentéseiket. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy mindezzel kapcsolatban a végjegyzetek többnyire segítik a tájékozódást.

A szerző a globalizáció perspektívájából tekinti át saját korábbi kérdéseit, arra fókuszálva, hogy a világgazdasági folyamatok, technológiai vívmányok miképp határozták meg a globális gazdaság és ennek kapcsán is a politikai rendszerek, civilizációk fejlődését. Az opponens elismerően jegyzi meg, hogy a politikatörténet eseménytörténeti megközelítése – e szemlélet következetes érvényesítéséből adódóan – nem kizárólagosan, hanem elsősorban a „szovjetrendszer” korszakolása és annak megszűnése kapcsán jelenik meg a műben. A szerző elméleti igénnyel a nagy történelmi folyamatokat kívánja megragadni, ezúttal, mint hangsúlyoztam, elsődlegesen a globalizáció szempontjából. Ennek a megközelítésnek a sajátossága az, hogy – feltehetően amiatt is – mivel korábbi kutatásai elsődlegesen a „szovjet- és szovjetvariáns” rendszerekhez kapcsolódtak, e folyamatot jórészt az ő perspektívájukból láttatja a hidegháború korszakában. A szerző azt feltételezi, hogy a leninitől egészen a gorbacsovi időszakig a „szovjetrendszer” vezetői hasonlóan viszonyultak a nyugatról érkező globalizációs hullámokhoz, azokra „sajátos, szuverén, protekcionista, »keleti« válaszokat akartak adni”. (31. o.) A globalizáció jelensége kapcsán a hidegháború időszakában így sajátos szerepben, valamiféle szuverenitás őrzőjeként is feltűnik a „szovjetrendszer”, amely Kalmár Melinda gondolatmenetében ebben a tekintetben ugyancsak meghatározta a kelet-közép-európai országok, azaz a „szovjetvariáns” rendszerek lehetőségeit. Ennek nyomán is váltak ezek az államok, társadalmak a „kelet és nyugat között puffer területté”, „kísérleti műhelyé” vagy úgymond – e perspektívából szemlélődve – „külső”, globalizációs hatások miatt „tranzit” zónává (40-41., 173. o.).

A „szovjetrendszer” kapcsán a szerző az egymást követő rezsimek közötti folytonosságokra is rámutat, így a lenini, sztálini, hrucsovi, brezsnyevi és gorbacsovi időszakok közötti áttűnésekre, párhuzamokra. Érdeklődésének homlokterében ennek kapcsán ezúttal szintén az ideológia áll, amely ezek szerint elsősorban a szovjet vezetők személyéhez köthetően változott, miképp a rendszer maga is. Kalmár Melinda értelmezései alapján úgy tűnik, hogy a kor ideologikus szövegeinek, politikusi megnyilatkozásai megfejtése révén világpolitikára, - gazdaságra, kultúrára, tudományos és technológiai fejlődésre vonatkozóan egyaránt lehet érvényes megállapításokat tenni. Többnyire ezek alapján értelmezi azt, hogy a Szovjetunió, illetve a kelet-közép-európai országok politikai-társadalmi rendszerei miképp formálódtak, és váltak az átalakulások során a korábbinál több társadalmi szereplőt bevonó korporatív(abb) rendszerré. Mindennek kapcsán úgy tűnik, különösen fontosan tartja a „korporatív megoldások” elemzését (59. o.). Kérdés persze, hogy a szerző által elemzett, egyes ideológusokhoz és politikusokhoz köthető textusok alapján valóban megfejtethők-e a vizsgált jelenségek, vagy azok inkább csak illusztrálják őket. E kérdésfelvetés nem abból következik,

mintha a szerző nem közelítene elég érzékenyen e szövegekhez, hanem inkább arra vonatkozik, hogy a mű szerzője nem becsüli-e túl a politikai vezetők és az ideológia társadalomformáló, civilizációteremtő, műveiben már-már galaktikusnak ható befolyását. A monográfiában egy helyütt így jellemzi a globalizációs folyamatokban a politikusok szerepét: „A világgazdasági-technológiai determinációk tehát adottak voltak, ezért a politikai elit a világ több részében kísérleteztek hatékonyan alkalmazkodó átalakulással.” (187. o.) Kalmár Melinda műveiben a szovjet pártvezetők nemcsak karizmatikus politikusoknak tűnnek, akik saját meglátásaik nyomán, hatalomtechnikai szempontokat érvényesítve továbbformálták a rendszert, hanem olykor társadalomfilozófiai kérdések iránt fogékony ideológusoknak is. A szerző saját kérdésfeltevései és fogalmai mentén is elemzi a tevékenységüket. Gondolatmenetében V. I. Lenin úgy jelenik meg, mint aki a mindennapi politikai döntések meghozatala során teoretikus kérdéseken is vívódott: „praktikusan lavírozott a (technológiai) globalizmusfeltartóztató és az asszimilálódásra hajló értelmezések között”. Ennek kapcsán Kalmár Melinda megjegyzi, hogy „jövőképe egyértelműen alternatív globalizációs víziót fogalmazott meg a nyugati technológia társadalmi eltérítésére.” (27. o.) Sztálinról ugyanakkor megállapítja: „Nem elemezte mélyrehatóan a tudomány gazdasági szerepét, és az ezzel járó komplex társadalmi, tudati és életmódbeli hatások vizsgálatát sem kezdte meg.” (35. o.) Lakonikusan ezen a ponton megjegyezhetnénk: feltehetően ezek helyett inkább hatalomtechnikai kérdések foglalkoztatták. Hruscsovról, akit a szerző érzékelhetően és nem véletlenül teoretikusabb alkatnak tart Brezsnyevnél, a következőket írja: „Hruscsov feltétlen érdeme, hogy korán felismerte a váltás sokrétű jelentőségét a világ globális fejlődésében és a szovjet modell globális alakulásában.” Majd megjegyzi: „Lenint és Hruscsovot leginkább *a dinamikus konstellációértelmező hajlam* tette hasonlóvá” (71. o.).

Összességében – azt gondolom – legalábbis megkérdőjelezhető az, hogy a mindenkori szovjet vezetők olyan mértékben és módon lettek volna az átalakulások meghatározó ágensei, amint azt a szerző feltételezi, s e szemléletmód ezen túl is felvet módszertani kérdéseket. Nyilván nem fogadható el az a honi historikusok egy részére jellemző gyakorlat, amikor a történész a korabeli ideológia kliséit kritikátlanul átvéve közelít a korabeli folyamatokhoz, ám Kalmár Melinda a kritikai újra- és átértelmezés során, olykor, mintha a szükségesnél is inkább saját, jelenbeli perspektívájából következő fogalmai felől láttatná a szovjet vezetők szövegeit, magatartását vagy – ennek kapcsán is – általánosságban a korabeli jelenségeket.

Ebben a kötetben alapvető kérdés a „szovjetrendszer” és még inkább a „szovjetvariáns”, kelet-közép-európai rendszerek utóélete. Kalmár Melinda nemcsak a térség átfogó politikai-társadalmi-gazdasági rendszerváltását vizsgálja, hanem annak utóhatását is. Bár erről kevés szó

esik a műben, az elemzés egyik perspektívája kétségtelenül a mai Magyarország lehet. Azt a tényt, hogy a szovjet nagyhatalom miért adta fel a régiót, azaz annak visszavonulását más okok mellett, a „Breszt–Litovszk-szindrómával” magyarázza. Az átmenetinek szánt lépés így az „erőfelhalmozó időnyerés” része lehetett a szovjet/ orosz stratégiában; a birodalom „hatósugarát” annak vezetői mindig csak időlegesen szabhatták szűkebbre. (182. o.) A könyvben kissé elhanyagolt jelenbeli perspektíva szempontjából ugyancsak fontos, és ma – néhány évvel a mű megjelenése után –, az ukrajnai háború idején már egyenesen szorongató kérdés, hogy az „erőfelhalmozó időnyerés” nagyhatalmi magatartása mennyiben határozta/határozza meg Oroszország jelicini és putyini időszakának politikáját. Lényegi kérdés továbbá az is, hogy a térség országai milyen erők hatására váltak úgymond „hibrid” rendszerekké (és pontosan mely államai). Itt és az elemzés más pontjain is, alig látszanak a régióon belüli különbségek. Megjegyzendő, hogy amennyiben a szerző a jelenre vonatkoztatja, erősen eufemisztikusnak tűnik az a kötet végén olvasható megállapítás, hogy „(a) szovjetrendszerből kiszakadt Kelet-Közép-Európa államait is illetik olykor kritikák, amelyek ugyan nem kérdőjelezik meg a demokratikus parlamentarizmus jelenlétét, de többen kifogásolják a változás következtelenségét, s a jövő is tele van még bizonytalanságokkal.” (228. o.)

Ahogy fent hangsúlyoztam, Kalmár Melinda ezúttal is nagyszabású, szintetizáló jellegű monográfiát alkotott, és – ebből következően is – szinte mindentudó narrátorként elemzi a történelmi folyamatokat. Mivel egyetlen nagy tablót vázol fel a kelet-közép-európai országok fejlődéséről, nem hagy nyitva kérdéseket más értelmezések számára, hanem többnyire összegző megállapításokkal zárja le eszme-, gazdaság- és társadalomtörténeti eszmefuttatásait. Bár rendre ismertet más műveket, kevéssé folytat dialógust velük, hanem inkább saját állításainak a tézisszerű megfogalmazására törekszik (a tömörebb forma miatt még erőteljesebben, mint a korábbi, fent említett munka esetében). Kérdésként vethető fel, hogy a részben a szerző által megteremtett szaknyelv, bizonyos kategóriák – helyenként szinte recitatív jellegű – sulykolása, a mű szinte önmagába zárt fogalmi univerzuma mennyire válik előnyére e nagyívű elemzésnek, azaz nagyobb teret nyit-e a más értelmezések számára, a szerző téziseinek továbbgondolására, vagy inkább bezár-e kapukat az olvasó előtt. Kalmár Melinda mintha meglehetősen kizárólagossággal alkalmazná a fogalmait és a definícióit, és azok kevésszer ütköznek a szövegben más értelmezések fogalomhasználatával, megállapításaival és mások perspektívaival (a nagy szakirodalmi apparátus ellenére sem). Jellemző sajátossága tehát a szövegnek, vitathatatlan eredetiségéből következően is, hogy szerzője – a mások által alkotott tudományos kategóriák adaptációja, illetve a köznyelvi kifejezések alkalmazása helyett – saját

fogalomalkotásra törekszik. Mindenféleképpen hangsúlyozandó erénye így a könyvnek, hogy nemcsak a történeti megismerést vagy a korábbi ismeretek összefoglalását szolgálja, hanem új fogalmi eszközöket, sőt innovatív értelmezési keretet ajánl a vizsgált korszak megértéséhez.

Az opponens további, részben kritikai észrevételei e nagyszabású, tudományos mű meglehetősen markáns nyelvhasználatára vonatkoznak. Kalmár Melinda műveit már egy ideje egyedi, karakteres stílusjegyek jellemzik. Jelentős részben általa alkotott, illetve újraértelmezett kategóriákra építenek a szövegei, melyek révén valósággal saját fogalmi-nyelvi galaxist teremtett. Ennek az önálló fogalomalkotáson túl, az idegen szavak bővületével is élő tudományos műnyelvnek a kiterjesztése azonban néhol funkciótlanok, illetve következetlennek tűnik. Személy szerint nehezen látom be, hogy milyen előnyei vannak a szaknyelv olyan típusú kiterjesztésének, mint egyes esetek egyedisége kapcsán a „rokotalanok” és „nemrokotalanok” megkülönböztetés bevezetése (12. o.), ill. olyan szókapcsolatok használatának, mint a „konszolidációs plató” (13. o.). Felbukkannak továbbá olyan fogalmak is a szövegben, mint például a „királynélküli abszolútizmusok” (29. o.), amelyek inkább metaforának tűnnek, mintsem leíró-elemző kategóriának. Kalmár Melinda az idegenszavakat esetenként zárójelben megfejti az olvasó számára, például univerzalizáló („egyetemesen kiterjeszkedő” /17. o./, ill. „egyetemesen kiterjesztő” /18. o./ jelentéssel), máshol viszont nem. Ízlés, választás kérdése viszont, hogy a szerző saját nyelvi univerzumában változatok helyett minduntalan variánsokról (nemcsak a „szovjetvariáns” rendszerek esetében) vagy villamosítás helyett elektrifikációról beszél. Megjegyzendő még, hogy kissé fölösleges ebben az idegen- és szaknyelvi kifejezésekkel áradó szövegben a mikro- és makroszint közötti különbség megmagyarázása – utóbbinak az újraértelmezése kapcsán (151. o.).

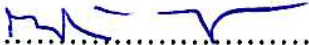
A mű nyelvezetéhez is kapcsolódó észrevétel, hogy a kötet szerzője nem alkalmaz egyes szám első személyű elbeszélő módot, és többes szám első személyűt is csak elvétve. Részben ebből fakad az, hogy – amint említettem – alig tudunk meg valamit az elemzés jelenbeli perspektívájáról, és csak áttételesen lehet érzékelni a szerző személyes szempontjait. Erősebb önreflexivitás mellett is lehetséges, sőt akár még ennél is meggyőzőbb lehetett volna a globalizáció kivételes, meghatározó, mindent átfogó jelentőségének a deklarációja. A szöveg leginkább talán akkor enged betekintést a történész-szerző személyes(ebb) álláspontjába, amikor – egyes szám harmadik személyben – a könyv utolsó két mondatában így ír az elemzői szerepről: „Az elemző mindehhez a tisztánlátás törekvését adhatja azt remélve, hogy így hozzájárulhat olyan rendszerek formálódásához, amelyek alkalmazkodni tudnak a változó kihívásokhoz, de közben teret hagynak a szabad, öntevékeny civil cselekvésnek, létezésnek is.

Mert az ember számára az anyagi biztonság és jólét mellett a szabadság nem kevésbé fontos érték.” (229. o.)

Ha az olvasó más szemszögből szeretné látni a könyvben elemzett gazdasági, társadalmi folyamatokat, mint a szerző, ahhoz viszonylag kevés támpontot kínál – tartalmilag, fogalmilag és nyelvileg is – Kalmár Melinda elemzése. A mű azonban mindettől függetlenül újszerű, koherens és imponálóan gondolatgazdag alkotás, s jellegzetes képet fest – elsősorban a globalizáció (szerző által deklarált) perspektívájából – a kelet-közép-európai térség szocialista- és poszt szocialista kori átalakulásáról, valamint kétségkívül fontos hozzájárulás nemzetközi kontextusban is a kérdéskör történelmi, tranzitológiai szakirodalmához.

A fentieket összefoglalva, úgy látom, hogy Kalmár Melinda MTA doktori fokozat megszerzésére benyújtott monográfiája alapvetően gazdagítja ismereteinket az elemzett korszakok gazdasági és társadalmi folyamatairól. A könyv elsődleges forrásokon és jelentős szakirodalmi ismeretanyagon alapuló, nemzetközi horizontú, interdiszciplináris szemléletű tudományos értekezés, amely egyúttal fontos hozzájárulás is a közelmúlt történelmének megértéséhez. A szerző saját korábbi kutatásainak újszerű elméleti keretbe helyezésével ismét nagyívű történelmetelméleti művet alkotott, és jelen értekezése számos, a korábbi munkáin túlmutató, innovatív eredményt tartalmaz. Megítélésem szerint a benyújtott könyv mindenképpen érdemes a nyilvános vitára, és szerzője részére az MTA doktora cím odaítélését javaslom.

Budapest, 2024. január 17.

.....
Majtényi György
az MTA doktora